

کتابخانه‌های دانشگاهی ایران:

مروری بر وضعیت کتابخانه‌های دانشگاه تهران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران

■ سید ابراهیم عمرانی*

رئیس کتابخانه دانشکده علوم دانشگاه تهران

اخیر، دانشگاهی تخصصی شد - پیشنهاد تجربه‌های نوین حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی هستند. کتابخانه‌های دانشگاهی به قول فرنگی‌ها پایلوت (آزمایشگاه) تجربه‌های تازه بوده‌اند و در میان دانشگاه‌ها نیز دانشگاه‌های بزرگ و با بودجه‌های زیاد، بیشتر درگیر این مسائل شده‌اند.

کتابخانه‌های دانشگاهی و تخصصی، در آستانه انقلاب، برای سفارشات خود سیستمی داشتند که انواع دیگر کتابخانه‌ها کمتر مورد استفاده قرار می‌دادند. مرکز خدمات کتابداری که سازماندهی نوین را در ایران ترویج کرد، در مجموعه وزارت علوم شکل گرفت و پس از انقلاب به کتابخانه ملی ایران پیوست و مرحله اول منشاء ساماندهی خدمات فنی برای کتاب‌های فارسی در قالب کتابشناسی ملی ایران، و سپس فهرست‌نویسی پیش از انتشار (فیبا) شد. انتشار منابع اصلی سازماندهی مانند سرعنوان موضوعی فارسی، فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان، فهرست سازمان‌های دولتی ایران و تجدید چاپ گسترش‌های مربوط به رده‌بندی دهدهی دیویی و کنگره آمریکا همه ادامه راه مرکز خدمات کتابداری بوده است. امانت بین کتابخانه‌های در وزارت علوم و آموزش عالی سال‌های اول انقلاب شکل گرفت و عملیاتی شد و همچنین اولین فهرست موجودی مجلات کتابخانه‌های ایران (در واقع کتابخانه‌های دانشگاهی و تخصصی) در مجموعه کتابخانه‌های دانشگاهی شکل گرفت و استفاده‌کنندگان از این مجموعه‌ها نیز عمدتاً دانشگاهی بودند.

قبل از پرداختن به تحولات ۳۰ سال اخیر، لازم می‌دانم به نکته‌ای مهم اشاره کنم؛ این سی سال، مصادف است با سال‌های پایانی دهه ۷۰ میلادی تا سال‌های آخر دهه اول قرن بیست و یکم میلادی. سده‌های که جهش الکترونیکی اتفاق افتاده در آن، سرعتی غیر قابل تصور داشته است. سرعتی که تمام جنبه‌های رشته ما را تحت تاثیر خود قرار داده و نام و محل گروه‌های کتابداری را در بسیاری از

کتابخانه‌های دانشگاهی در همه کشورهای جهان، معمولاً پیشروترین کتابخانه‌ها هستند و تازه‌ترین‌ها همیشه در این کتابخانه‌ها تجربه می‌شوند. در سال‌های دور در کلاس استاد بزرگوارم دکتر عباس حرّی شنیدم که «در ایران (اواسط دهه ۱۳۶۰)، تنها کتابخانه‌های دانشگاهی نهادی شده‌اند» و مثال زدند که اگر امروز یک کتابخانه عمومی، در جایی تعطیل شود، صدایی از کسی بلند نمی‌شود، ولی دانشگاه بدون کتابخانه، غیر ممکن است^۱. البته در حال حاضر مؤسسات پژوهشی و تخصصی نیز بدون کتابخانه قابل تصور نیستند و از نظر نهادی شدن، شبیه کتابخانه‌های دانشگاهی هستند؛ ولی هم‌چنان کتابخانه‌های دانشگاهی - جز در موارد نادر، مثل مرکز تحقیقات فیزیک نظری، که آن‌هم در سال‌های

کتابخانه‌های دانشگاهی و تخصصی، در آستانه انقلاب، برای سفارشات خود سیستمی داشتند که انواع دیگر کتابخانه‌ها کمتر مورد استفاده قرار می‌دادند

کتابخانه‌های دانشگاهی در همه کشورهای جهان، معمولاً پیشروترین کتابخانه‌ها هستند و تازه‌ترین‌ها همیشه در این کتابخانه‌ها تجربه می‌شوند

دانشگاه‌های بزرگ دنیا تغییر داده است و بسیاری از گروه‌ها به دانشکده‌های کامپیوتر ساینس نقل مکان کرده‌اند. امروز دیگر کتابخانه دانشگاهی، تنها فضایی با تعدادی میز، صندلی، قفسه، کتاب و مجله نیست که در ساعت ۸ صبح در آن به روی مراجعان باز شود و در ساعت ۲۰ چراغ‌هایش خاموش و کتابخانه تعطیل شود. امروزه کتابخانه دانشگاهی، کتابخانه‌ای است فارغ از مکان و زمان. اطلاعات باید در تمام مدت شبانه‌روز و در هر جا که امکان اتصال به شبکه فراهم باشد در دسترس قرارگیرد و چندین نفر و به صورت همزمان باید بتوانند، از یک منبع استفاده نمایند. در سال‌های انقلاب، کتابخانه‌های دانشگاهی ایران، با سیستم‌های سنتی اداره می‌شدند که در آن کتاب، محور همه مسائل بود، و حتی مجلات با همه ارزش پژوهشی خود، در اولویت دوم قرار داشتند.

ورود به بحث مجموعه‌سازی مشارکتی را با این جمله آغاز می‌کنم: خرید کتاب و مجله در سال‌های قبل از انقلاب، به صورت مستقیم توسط کتابخانه‌ها و به صورت انفرادی و تنها با برنامه‌ریزی روی بودجه هر کتابخانه انجام می‌گرفت. با مطالعه تجربیات مجموعه‌سازی در کتابخانه‌های دنیا، می‌بینیم عامل هزینه‌ها و بودجه کتابداران را وادار به بازنگری در این رویه کرده است. مطالعات از یک طرف و سعی و خطا از سوی دیگر کتابخانه‌ها را به اشتراک منابع و تشکیل کنسرسیوم‌ها وادار کرد.

اشتراک منابع و کنسرسیوم‌ها در دهه ۱۹۶۰ به طور جدی در کتابخانه‌های سنتی دنیا اجرایی شده و با استفاده از طرح‌های امانت بین کتابخانه‌های دیگر لزومی ندارد که همه کتابخانه‌ها، تمام منابع مورد نیاز خود را به تنهایی تهیه نمایند. در ایران نیز مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران (پژوهشگاه فعلی) در سال ۱۳۴۷ تأسیس شد و امانت بین کتابخانه‌های - از همان سال‌ها - آغاز به کار کرد. این مرکز در سال‌های ابتدایی پس از انقلاب، به شکل سابق به کار خود ادامه دادند؛ ولی در دهه ۱۳۷۰ این خدمات ابتدا در قالب طرح غدیر و پس از آن در قالب طرح امین، کاملاً بازنگری و مهندسی شد و اینک کار خود را با ساز و کاری به مراتب بهتر ادامه می‌دهند. مشکل اساسی این طرح نبود فهرست‌هایی دقیق، به ویژه فهرست موجودی مجلات کتابخانه‌های دانشگاهی است. در این کمبود، عوامل متعددی دخالت دارند که جای بررسی آن این یادداشت نیست و تا جایی که با خبر هستم، پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران در برنامه‌های آتی خود ایجاد شبکه اطلاعاتی مناسبی را در دستور کار دارد.

از سوی دیگر در پایان دهه ۱۳۶۰ دانشگاه تهران در یک مرحله خرید مجلات واحدهای مختلف خود را - که کاملاً پراکنده بود - یکپارچه کرده و پس از اطمینان از مزایای یکپارچگی، دیگر دانشگاه‌ها را به شرکت در خرید جمعی دعوت کرد، این حرکت را که نام آنرا باشگاه خرید مجلات علمی گذاشته‌ام، تا آغاز خریدهای الکترونیکی در

سال ۱۳۴۷ را باید
سرآغاز سازماندهی
نویسن در کتابخانه‌های
دانشگاهی ایران نامید

مارک^۲ آغاز کرد. انتشار سی‌دی مارک تا سال ۱۳۷۶ (۱۹۹۷) ادامه یافت و پس از آن ویرایش برخط آن جایگزین شد و در این سال، بیشتر کتابخانه‌ها نرم‌افزارهایی داشتند که قابلیت گرفتن اطلاعات از کتابخانه کنگره را به آنها می‌داد. اولین نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای نیز در دهه ۶۰ به کتابخانه‌ها راه پیدا کرد. نرم‌افزار کوربیس در کتابخانه ملی ایران نصب شد که از اولین تجربه‌ها بود و چندان نپایید. در دانشگاه تهران کتابخانه‌های دانشکده‌های دامپزشکی، علوم و فنی درگیر ماشینی کردن خدمات کتابخانه‌های خود شدند. در سال ۱۳۶۵ اولین نرم‌افزار کتابخانه دانشکده علوم، در قالب یک پروژه دانشجویی در گروه ریاضی و علوم کامپیوتر دانشکده طراحی شد که چندان ادامه نیافت و هرگز اطلاعات جدی در آن وارد نشد؛ در سال ۱۳۶۸ نیز در بانک سی‌دی‌اس - آیسس^۳ کارهایی آغاز شد که کار نیمه تمام رها شد.

نرم‌افزارهای کتابداری، و فهرست‌های روی لوح فشرده و بعدها بر خط، فهرست‌نویسی در کتابخانه‌های دانشگاهی ایران را کاملاً تحت تاثیر قرار داد. ظهور منابع دیجیتال در ده سال گذشته، مسائل تازه‌ای را پیش روی کتابداران قرار داده است. اینک در سی‌امین سال انقلاب، سازماندهی اطلاعات در همه جای دنیا با چالش‌های بزرگی روبرو شده است، که آماده‌ترین گروه برای اعمال تغییرات نوین در حوزه سازماندهی دانش باز هم کتابخانه‌های دانشگاهی هستند.

در حال حاضر اغلب کتابخانه‌های دانشگاهی اطلاعات خود را سازماندهی و در قالب فهرست‌های بر خط

سال ۱۳۷۸ (۱۹۹۹م) با فراز و نشیب‌هایی ادامه یافت. با آمدن خریدهای الکترونیکی، و عدم کفایت قوانین حق مولف، برای منابع الکترونیکی، کنسرسیوم‌های کتابخانه‌ای به سرعت رو به گسترش نهادند و خریدهای جمعی الکترونیکی، راه حلی مناسب برای دسترسی‌های بیشتر و با قیمت کمتر شد. کتابخانه‌های دانشگاهی ایران از سال ۱۳۷۸ (۱۹۹۹م) و از همان ابتدا در قالب خریدهای کنسرسیومی به جمع خریداران منابع الکترونیکی بر خط^۴ پیوستند، و اینک کنسرسیوم کتابخانه‌های دانشگاه‌ها و موسسات پژوهشی (کنسیران) در معاونت پژوهشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تجربه‌ای ده‌ساله را پشت سر گذاشته و در امر خرید حدود ۸۵ دانشگاه و موسسه آموزش عالی نقش جدی (اجرایی یا مشورتی) ایفا می‌کند.

سال ۱۳۴۷ را باید سرآغاز سازماندهی نوین در کتابخانه‌های دانشگاهی ایران نامید. در این سال چنانکه گفته شد، در معاونت پژوهشی وزارت علوم، مرکز خدمات کتابداری به همت بزرگانی چون پوری سلطانی در سال ۱۳۴۷ آغاز به کار کرد. این مرکز پس از انقلاب، اندوخته‌ها، تجربه‌ها و حاصل زحمات ده‌ساله خود را به کتابخانه ملی ایران انتقال داد، کتابخانه‌های دانشگاهی، مانند همه کتابخانه‌های دیگر برای منابع فارسی از سال ۱۳۶۲ از کتابشناسی ملی ایران و برای منابع لاتین از منابع چاپی کتابخانه کنگره استفاده می‌کردند. در سال ۱۳۶۸ دانشگاه تهران فهرست‌نویسی ماشینی را با اولین ویرایش لوح فشرده کتابخانه کنگره مشهور به سی‌دی

در دسترس همگان گذاشته‌اند و با استفاده از شبکه‌های موجود، سرعت فهرست‌نویسی بالا رفته و دیگر مانند سی سال پیش، مجموعه‌های خریداری شده به مدت چند ماه و گاهی چندسال در بخش فهرست‌نویسی نمی‌ماند، تا ارزش استفاده از آنها به حداقل برسد.

اشاعه اطلاعات، در سال‌های اول انقلاب، با استفاده از برگه‌دان‌ها و فهرست‌های دستی انجام می‌شد و نهایت اشاعه، امانت‌دادن کتاب، و فتوکپی از مقالات مجلات بود. از دیگر خدمات کتابخانه‌های دانشگاهی، یافتن محل نگهداری یک مجله خاص به کمک تنها «فهرست موجودی مجلات ایران» بود، و مکاتبه برای گرفتن مقاله از طریق پست و تحویل به استاد؛ و اوج خدمات ما، تحویل مدرک کتابخانه بریتانیا بود که تعدادی از کتابخانه‌ها عضو خدمات آن بوده و هستند. خدمات بسیار مهم و تخصصی دیگری که از قبل از انقلاب آغاز و تا سال‌های ۱۳۶۷-۱۳۶۸ ادامه یافت، گرفتن بازچاپ مقاله از مؤلف بود. این خدمتی بود که از موسسه آی‌اس‌آی^۵ قدیم و با انتشار مجموعه‌های مندرجات جاری^۶ انجام می‌گرفت. اکنون این خدمات به صورت الکترونیک و در وب آو ساینس^۷ ارائه می‌گردد.

تاریخ خدمات کتابخانه‌های دانشگاهی (ایران و جهان) در این سی سال تاریخ تحولی است که این مجموعه (مندرجات جاری) و همه مجموعه‌های قدیمی دیگر از سر گذرانده‌اند به تغییر شکل انتشار این منبع مهم مرجع در زیر اشاره شده که شما می‌توانید آن را به همه منابع دیگر تعمیم دهید: شروع انتشار ۱۳۳۴ (۱۹۵۵) با یک مجموعه نمایه (بیولوژی)، سال ۱۳۶۳ (۱۹۸۴) این مجله در ۷ سری نمایه منتشر می‌شود؛ سال ۱۳۷۰ (۱۹۹۱) نمایه در قالب فلاپی دیسک، سال ۱۳۷۲ (۱۹۹۳)، ۷ سری نمایه در قالب دیسک نوری، سال ۱۳۷۳ (۱۹۹۴)، ۴ سری نمایه و ۳ سری چکیده‌نامه، سال ۱۳۷۵ (۱۹۹۶)، انتشار دیسک نوری برای ۷ عنوان مجله همراه نمایه بود.

سال ۱۳۷۸ (۱۹۹۹) سال انتشار بر خط وب‌آوساینس است (که علاوه بر این مجموعه مجموعه چکیده‌های استنادی علوم، علوم انسانی و هنر و علوم اجتماعی را در خود دارد) و دو یا سه سال بعد، یعنی سال ۱۳۸۱ (۲۰۰۲) انتشار بر خط وب آو نالچ^۸ آغاز شد که پس از آن توسعه بیشتری یافته و مجموعه‌های جانبی بسیاری به آن افزوده شده است. این اتفاق تقریباً برای همه مجموعه‌های قدیمی افتاد و علاوه بر آن، خدمات جدیدی که به پیوست محصول در

اختیار قرار می‌گرفت، دچار تحولات ناشی از فناوری شد. خدمات اشاعه اطلاعات گزینشی^۹ در قدیم و در دوره ارائه منابع چاپی اگر صرفاً خدمتی لوکس محسوب می‌شد، و کمتر کتابخانه‌ای در ایران می‌توانست آنرا به اجرا گذارد، اکنون یکی از خدمات معمولی همه پایگاه‌های تخصصی شده است.

نتیجه‌گیری: در ۳ دهه گذشته، در کتابخانه‌های دانشگاهی همه چیز تغییر یافته و کتابخانه‌های دانشگاهی بزرگ ایران هم اکنون، از نظر مجموعه و سازماندهی، چیز کمتری از کتابخانه‌های بزرگ دنیا ندارند؛ ولی در حوزه اشاعه که نیاز به اعمال مدیریت دقیق‌تری دارد، تقریباً همه کتابخانه‌ها با مشکلات مختلف دست و پنجه نرم می‌کنند. بعد مدیریتی کتابخانه‌های دانشگاهی همچنان آشفته‌ترین بخش این مجموعه‌ها است. این بعد از دو جنبه می‌تواند مورد بررسی علمی قرار گیرد که هر دو جنبه در کتابخانه‌های دانشگاهی مصداق دقیق دارند.

۱. کوتاه بدون عمر مدیریت‌ها

۲. غیر تخصصی بودن مدیریت‌ها

و باید این را عرض کنم که بسیاری کتابخانه‌های دانشگاهی کوچک دولتی مشکلات بیشتری دارند و کتابخانه‌های دانشگاه‌های غیر دولتی بزرگ و غیر انتفاعی نیز هنوز با مشکلات بسیاری درگیر هستند. ولی همانطور که در ابتدا عرض کردم، هنوز کتابخانه‌های دانشگاهی پیشرو در حرکت‌های کتابداری هستند.

پی‌نوشت‌ها:

*.Emrani@khayaa.ut.ac.ir

۱. البته در توسعه کمی دانشگاه‌های غیر دولتی، شاهد بودیم که بسیاری از دانشگاه‌ها تا مدت‌ها کتابخانه نداشتند، و چه بسا هنوز پس از گذشت نزدیک به یک دهه، بسیاری، کتابخانه‌ای شایسته دانشگاه ندارند.

2. Online
3. CD-MARC
4. CDS-ISIS
5. ISI
6. Current Contents
7. Web of Science
8. Web of knowledge
9. Selective Dissemination of information (SDI)

در حال حاضر اغلب کتابخانه‌های دانشگاهی اطلاعات خود را سازماندهی و در قالب فهرست‌های بر خط در دسترس همگان گذاشته‌اند